

...ולא יפחתו לו מארבעה כוסות
של יין, ואפילו מן התמחוי:
פסחים י, א

מזגו לו כוס ראשון,
בית שמאי אומרים, מברך על
היום, ואחר כך מברך על היין.
ובית הלל אומרים, מברך על
היין, ואחר כך מברך על היום:
שם י, ב

מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל
אביו...

שם י, ד

מזגו לו כוס שלישי, מברך על
מזונו.

רביעי, גומר עליו את ההלל,
ואומר עליו ברפת השיר.
בין הבוסות הללו, אם רוצה
לשתות, ישתה. בין שלישי
לרביעי, לא ישתה:

שם י, ז

ארבע

המערכות של ליל הסדר

פסחים י

לארבע הכוסות ששותים בליל הסדר משמעויות רבות ומגוונות. התלמוד הבבלי סובר שריבוי הכוסות מבטא את החירות שחוגגים בליל הסדר: "ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות" (בבלי, פסחים קיז ע"ב). לעומתו התלמוד הירושלמי¹ מעניק למספר הכוסות משמעות סימבולית – ארבע כוסות כנגד ארבע לשונות של גאולה או כנגד ארבע "כוסות של פורענות" שעתידי הקב"ה להשקות את אומות העולם.² ההסברים האלה מתייחסים לארבע הכוסות כאל יחידה אחת ומקנים לה משמעות. לעומתם, המשנה בפרק "ערבי פסחים" עוסקת בכל כוס בנפרד ומפרטת את תפקידה ואת מקומה הייחודי. ארבע הכוסות תורמות לעיצוב הטקס ולעיצוב הטקסט, ופירוטן חושף את שלדו של המבנה הספרותי של הפרק.

הלילה הראשון של פסח נקרא "ליל הסדר"³ על שם ריבוי הפעולות והטקסים שבו. נראה כי אחד התפקידים של ארבע הכוסות הוא לעצב את מבנה הסעודה וסדריה – ארבע הכוסות מארגנות את השלבים החשובים של הסדר, מחלקות את הסדר ליחידות מוגדרות ומפנות את תשומת הלב לתחילתו של כל שלב ושלב. בתחילה מגיעים המסובים אל מקום הסעודה ומסמנים את תחילת הסדר בכוס הראשונה, כוס הקידוש. במהלך הארוחה⁴ מציינים במזיגת הכוס השנייה כי הגיע הזמן לדיבור ולשיחה, הגיע הזמן לקיים את מצוות "והגדת לבנך": "מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל" (פסחים י, ד). הניסוח "וכאן הבן שואל" מצביע על תפקיד הכוס כציון דרך. הכוס השלישית, כוס של ברכת המזון, מציינת את סיום הסעודה, והרביעית את השלב האחרון, את השירה וההודאה. אפשר להתייחס לארבע הכוסות כאל ארבע מערכות בהצגה הגדולה שמעלה כל משפחה בישראל מדי שנה בשנה בליל הסדר.⁵

יסוד נוסף העולה מתיאורן של הכוסות במשנה הוא זיקתן לדיבור. כל אחת מהכוסות צמודה לאמירות – הכוס הראשונה לקידוש, השנייה למגיד, השלישית לברכת המזון והרביעית להלל ושיר. הזיקה שבין הכוסות לדיבור היא דו-כיוונית, כשם שאין כוס בלא דברים אין דברים בלא כוס,⁶ ובתיאור הכוס האחרונה זיקה זו מודגשת: "רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת השיר". לכוס הרביעית יש שני תפקידים, הלל וברכת השיר, ונראה שצירוף שני נושאים שונים למושג אחד נועד להצמיד את כל נושאי המשנה לארבע הכוסות. ישנן נוסחאות של התלמוד הבבלי שמוזכרת בהן גם כוס חמישית, "ת"ר חמישי אמור עליו הלל הגדול דברי רבי טרפון" (בבלי, פסחים ק"ח ע"א). גם כאן הכוס הנוספת מלווה באמירה, והפעם אמירת "הלל הגדול".

האומנם הדיבורים נלווים לכוסות ומעניקים להן משמעות או שמא הכוסות נועדו להיות רק מצע לאמירות החשובות של ליל הסדר? שתי ההבנות אפשריות,⁷ אך נראה שהכוסות הן בעיקר מצע לדיבורים, וכפי שאמרו תוספות "ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה" (סוכה לח ע"א). בטקסים רבים כוס היין משמשת להענקת סטטוס לאירוע. כאשר מצוות ליל הסדר נאמרות על הכוס הן הופכות למוחשיות יותר, והאווירה הופכת רצינית ומכובדת. גם שתיית היין עצמה תורמת לדיבור, וכמו סיפור ליל הסדר אף היא נעשית באמצעות הפה. השתייה יכולה ליצור תחושת חירות וכך ייצאו המילים מתוך רגשי הלב, בחזקת נכנס יין יצאו מילים.⁸

- 1 ירושלמי, פסחים י, א (לז ע"ב).
- 2 ועיין שם לטעם נוסף.
- 3 הביטוי "ליל הסדר" עצמו אינו מופיע במשנה או בתלמוד אך הוא מבטא יפה את האופי העשיר והמגוון של הסעודה גם בתקופת חז"ל.
- 4 על פי הסדר שבמשנה נראה כי "מגיד", סיפור יציאת מצרים, מתרחש לאחר הארוחה ולא כפי שאנו נוהגים היום, לפנייה. ראה תבורי, פסח, עמ' 70-78. יש ראשונים התולים את ההבדל בין הנהוג במשנה לבין הנהוג כיום בחורבן המקדש (שם).
- 5 תודתי ליצחק קארדוס שהציע לי דימוי זה.
- 6 כאן המקום לציין כי לפי התפיסה שתפקיד הכוסות לארגן את שלבי ה"סדר" מובן מדוע המשנה מדגישה את מציאת הכוס ולא את שתייתה, שכן תחילתו של שלב מוגדרת כבר בהכנת הכוס.
- 7 משנה ה, "כל שלא אומר שלשה דברים...", היא חלק של מגיד. בפרק הבא נפרש משנה זו.
- 8 דוגמה שבה הדיבור משרת את האובייקט מופיעה במשנה ה המחייבת את האדם להסביר את שלוש המצוות של ליל הסדר, פסח מצה ומרור.
- 9 האחרונים דנים אם העיקר הוא נוכחותה של הכוס או שתייתה. ויש לכך השלכות הלכתיות מרובות: אם העיקר הוא השתייה, האדם צריך לשתות את רוב הכוס (או את כולה), אך אם העיקר הוא נוכחותה אפשר להסתפק בטעימה בלבד. ראה חידושי הגאון רב יצחק זאב (הגרי"ז) על הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה.